

Тыныстанова А.А.

1916-ЖЫЛДАГЫ КӨТӨРҮЛҮШКӨ 100 ЖЫЛ

Тыныстанова А.А.

ВОССТАНИЮ 1916-ГОДА 100 ЛЕТ

А.А. Tynystanova

ON THE REBELLION OF 1916 100 YEARS

УДК: 0-94-Т

Бул макалада 1916-жылдагы көтөрүлүштүн келип чыгышы, анын кыргыз элине тийгизген таасири, тарыхтагы орду жана бул окуяга быйыл жүз жыл толугу тууралуу баяндалат.

Негизги сөздөр: көтөрүлүш, кыргыз эли, падышачылык бийлик, ачкачылык.

В данной статье рассказывается о восстании произошедшем в 1916-году, про влияние на кыргызский народ, его место в истории, и о столетии со дня трагического события.

Ключевые слова: восстание, кыргызский народ, царская власть, голод.

This article Describes the rebellion happened In 1916 year about the in glances on the Kyrgyz people his place in history and centenary of the triage event.

Key words: the revolt of the kyrgyz people, the royal power, the hunger.

Нечен кылымдарды карыткан кыргыз элинин башынан кандай гана окуялар өтпөдү. Кандай гана кайраттуу эл болбосун, кан жуткурган окуялар элди бир аз болсо да кайратынан майыштырып коет эмеспи. Карапайым кыргыз эли да мына ошондой окуяга дуушар болушту. Бул окуя 1916-жылы болуп өттү. Кандуу көтөрүлүш. Үркүн, эл үрктү. Андан бери нечен суулар агып, быйыл туура 100 жыл толуп отурат. Арадан 100 жыл өтсө да бул окуяга кыргыз тарыхнаамасынан көз чаптырса ар башка түстө баамдалат. Убагында көтөрүлүштү терең изилдеп маанисин ачып көрсөтүүгө ар ким эле батына берген эмес. Айрым гана окумуштуулар өз эмгектеринде чагылдырып, токтолуп, ачып көрсөтүүгө аракет кылбаса көп убакытка чейин бул окуя туңгуйукта эле калып келген. Мындай фактыны К. Үсөнбаев өзүнүн “Кыргызстандагы 1916-жылдагы көтөрүлүш” аттуу эмгегинде ачык көрсөтө алган. Кандуу окуянын изин суутпай изилдеген Россиянын айрым мыкты уулдары да болгон.

А.Ф.Керенский орто азиялыктардын, анын ичинде кыргыздардын 1916-жылдагы улуттук көтөрүлүшү жөнүндө уккандан кийин Мамлекеттик Дума түзгөн комиссияга жетекчилик кылган да Ташкент менен Самарканда чейин поезд менен келип, иликтөө жүргүзгөн. Биринчилерден болуп көптөгөн маалыматтарды жыйнап, анын негизинде 1916-жылдын 15-декабрында Думанын жыйынында сүйлөгөн сөзүндө Керенский “бул окуя боюнча бардык күнөө кетирилгис, укумуштуудай мыйзамсыздыкка жол берген орус бийлигине ооп турат”, - деп айткан.

Мына ушул бир сүйлөмү менен эле Керенский 1916-жылдагы окуянын келип чыгуу себептерин так ачып берген.

Кыргызстандагы 1916-жылдагы Үркүн – кыргыз элинин орус падышалыгынын колониялык саясатына каршы улуттук-боштондук күрөшү. Россия империясы Орто Азияда колониялык саясат жүргүзгөнү маалым. Кыргыздар орус падышасынын бийлигин таанып, анын буйрук, жарлыктарына баш ийүүгө милдеттүү болгон. Падыша өкмөтү аймакты башкарууда жергиликтүү элдердин түпкү кызыкчылыктарын эске алган эмес. Колониялык саясаттын күчөшү, түпкү калктын нааразылыгын күчөткөн падышачылыктын жер саясаты Кыргызстандын түндүгүнө Борбордук Россиядан орус, украин дыйкандары көчүп келе баштагандыгы эң чоң себептеринин бири болгон.

1916-жылы көтөрүлүш Орто Азия, Казакстандын кеңири аймагын кучагына алган. Ага 10 млн. жергиликтүү калк тартылган Элдик кыймыл июль айында адегенде толкундоолор түрүндө башталып, августта куралдуу көтөрүлүшкө өсүп жеткен да октябрдын аягына чейин созулган. 1916-жылы 4-июлда Кожент шаарында өткөн толкундоолордон көтөрүлүштүн оту тутанган. Алар падышанын Указына ачыктан-ачык нааразылык билдиришкен. Көп өтпөй мындай толкундоолор бөлөк айылкыштактарда, калааларда да башталган. Июль айынын орто ченинде толкундоолор Фергана өрөөнүндө кеңири кулач жайып, ага кыргыздар активдүү катышкан. Көтөрүлүш башталганда эле Анжиян уездинин Алтын-Көл, Базар-Коргон болуштуктарынын калкы айрыкча чечкиндүүлүктү көрсөтүшөт. Алар падышанын Указын аткаруудан ачык эле баш тартып, тизмелерди жок кылышкан. Мындай окуялар коңшулаш Балыкчы, Желкудук, Массан, Майсары жана башка болуштуктарда да болгон. Айрыкча кыргыздар жашаган тоолуу аймактарда элдик кыймыл курч мүнөздө өткөн. Көтөрүлүшкө Кокон, Наманган уездеринин кыргыз калкы да активдүү катышкан.

Түркстанды орусташтыруу – колониялык улутчул саясаттын негизи катары XX к. башында мурдагыдан да күч алган. Буга 1911-ж. 31-октябрындагы чөлкөмдүн генерал-губернаторунун областтык аскер губернаторлорго: “Жергиликтүү эл бизди келечектеги орус дыйкандарынын ишин жасай турган материал катары кызыктырат, ошондуктан аларга бүт орустарды сыйлоону канына сиңдирүү керек, эгерде кимде-ким баш ийгиси келбесе жеринен

ажырап, жакырчылыктан өлөт же Россия алар менен кош айтышат", - деген көрсөтмөсү күбө болду.

Ошондой эле көтөрүлүштүн дагы бир негизги себептеринин бири орус дыйкандарынын көп санда көчүп келүүсү жана аларды отурукташтыруу да кыргыздарга карата зомбулуктун күчөшү болгон. Жергиликтүү эл айдоого жарамдуу жердин 42,4 процентине гана ээ болгон. Келгин дыйкандар кыргыздарды адам катары көрбөй, суунун башын ээлеп алышып, кыргыздарга суу бербей, аларды жерлерин таштап кетүүгө аргасыз кылышкан. Падышачылык бийлик жергиликтүү элдин каршылыгын алдын алып Түркстандагы куралдуу күчтөрдөн тышкары келгин дыйкандарды да куралдандыра баштаган. 1891-ж. 29-ноябрда эле падыша өкмөтү келгин дыйкандарды куралдандыруу жөнүндөгү документти да бекиткен. Келгин дыйкандарга тарагып берүү үчүн Сыр-Дарыя областы 1500 мылтык алган. Орус дыйкандарын куралдандыруу Анжиян көтөрүлүшүнөн кийин күчөгөн. 1916-ж. көтөрүлүштүн алдында Жети-Суу областындагы келгин дыйкандардын 43 проценти куралданган. Демек, кары-картан, бала-чакадан башка курал алып жүрүүгө жараган келгиндер толук куралданган эле. Өз жери үчүн күрөшкөн кыргыздарды атып салуу адаттагы көрүнүш болуп калган. Боштондук кыймылы Кетмен-Төбөгө, Чаткалга, Тогуз-Торо өрөөндөрүнө тараган. Ош уездиндеги көтөрүлүш Сулайман тоосунун этегиндеги 10 миңдей адам катышкан жыйын менен июлдун башында башталган. Өзгөндөгү көтөрүлүш да курч мүнөздө өткөн. Август айына карата Кыргызстандын түштүгүнүн көпчүлүк бөлүгү көтөрүлүшкө тартылган. Кыргызстандын түндүгүндөгү көтөрүлүш Түркстандын башка чөлкөмдөрөндөгү толкундоолордон айырмаланып, өтө курч мүнөздө болгон. Бул жакта элдик кыймыл мыкты куралданган падыша аскерлери менен куралдуу кагылышуу деңгээлинде өткөн. Көтөрүлүшкө кыргыз эли менен катар бул аймакта жашаган башка элдердин көпчүлүгү - казактар, уйгурлар, дунгандар ж. б. катышкан. Көтөрүлүш июль айында башталып, августта күч алган. Түндүк Кыргызстанда алгачкылардан болуп куралдуу көтөрүлүшкө Кеминдик кыргыздар чыгышкан. Бул көтөрүлүштүн жетекчиси катары манап Мөкүш Шабдан уулу хан көтөрүлгөн. Колониялык саясаттын азабын тарткан кыргыз элинин көпчүлүк төбөлдөрү кыйын кезеңде эл менен бирге болушкан. Ошол эле учурда Сарыбагыш жана Атаке болуштуктарында чыккан көтөрүлүшчүлөр Кеминдеги Новороссийское кыштагын, казак-орустардын Самсоновка станциясын курчап турган. Август айынын орто ченинде көтөрүлүш Пишпек уездинин 12 болуштугун кучагына алат. Ысык-Көлдө, Таласта да көтөрүлүшчүлөр күч алат.

Көтөрүлүшкө Теңир-Тоодогу кыргыздар да активдүү катышкан. Кочкор өрөөнү бул жактагы көтөрүлүштүн чордонуна айланат. Көтөрүлүшчүлөр болуш Канат Убуке уулун (Канат Абукин) хан көтөрүп, өздөрүнүн башчысы кылып шайлашкан

жана ага баш ийүүгө ант беришкен. Ал 30-40тай бардаңке, бинтон, кош ооз түтөтмө мылтык, негизинен шырмыйдан жасалган найза, айбалта менен куралданган 2-3 миңдей аскери менен август айынын башында Кочкордон Шамшынын бели аркылуу Чүйгө аттанган. Канат хандын стратегиялык урушту так билген, саясий жетекчилик кыла турган билимдүү адамы болгон эмес. Ага кеңешчи улутчул манаптар, каапырды өлтүрсөң бейишке чыгасың деген молдолор болгон. Канаттын аскерлери Чүйгө түшүп туш келген орус кыштактарына кыргын салган. Анын аскерлери адегенде эски Токмокту каратып, чоң Токмок шаарын 13-22-августта он күндөй камоого алган. Көл кылаасындагы көтөрүлүш да өтө курч мүнөздө өткөндүгү менен айырмаланган. Бул жактагы көтөрүлүш 5-августта башталып, 10-августта бүткүл Ысык-Көл ойдуңун, Каркыраны кучагына алат. Каркырадагы көтөрүлүштө кыргыздар, казактар, уйгурлар жана дунгандар ал жактагы 500дөн ашуун дүкөнчөлөрдү талкалашкан. 11-августта кыргыздар менен дунгандар биргелешип Караколго чабуул коюшкан. 13-14-августта көтөрүлүшкө Челпек, Бөрүбаш айылдарындагы сарткалмактар да активдүү катышышкан. Көтөрүлүш башталары менен эле анын Түркстанга тарашынан корккон падыша өкмөтү согушуп жаткан армиядан генерал А.Н. Куропаткинди чакыртып, аны Түркстандын генерал-губернаторлугуна дайындаган. 1916-ж. 17-июлунда Түркстанда согуштук абал жарыяланып, согуш министринин буйругу менен Түркстанга 11 батальон, 3,3 миң казак-орус жөнөтүлгөн.

Падыша өкмөтү Сыр-Дарыя, Самарканд, Фергана областтарындагы көтөрүлүштөрдү июль айынын аягында басып коюуга жетишкен. Ал эми Жети-Суу областында болсо жогорку областтардан келген дыйкандардын көптүгү, ошого жараша жергиликтүү элдин келгиндер тарабынан көбүрөөк кордук көрүшү, жер-суу маселесин ого бетер курчутат. Айры, чалгы, найза, кылыч, союл, бардаңке, баран, бир аз мылтык менен куралданып, чаржайыт көтөрүлгөн элди басып коюш, падыша аскерлери үчүн анчалык кыйынчылыкка турган эмес. Кыргызстандын ар кайсы чөлкөмүндө чыккан көтөрүлүштөрдү мыкты куралданып, согуш тактикасына үйрөнгөн казак-орустар өтө кан-кордук менен жаза-лап, кыйратып турган. Августтун аягында Пржевальскиден анча алыс эмес жерде көтөрүлүшчүлөр менен жазалоочулардын ортосунда акыркы ири салгылашуу болгон. 21-августта бул жерде 4 миңдей көтөрүлүшчү оң, сол канат болуп душманга бир нече ирет чабуул коюшкан. Ал эми 28-августта Түптөгү салгылашууга 7 миңден ашуун көтөрүлүшчүлөр катышкан. Сентябрь айында падыша аскерлери менен майда кагылышуулар гана болбосо, көтөрүлүш негизинен жеңилген.

Падыша өкмөтү көтөрүлүшчүлөрдү аёсуз басууга, жергиликтүү элди кырып-жоюп, мал-мүлкүн тоноп, айылдарын өрттөөгө көрсөтмө берген. Келгин дыйкандарга көтөрүлүштүн натыйжасындагы

чыгымдарын көтөрүлүшчүлөрдүн мал-мүлкү аркылуу толуктап алууга уруксат берген. Ал эми аскер-талаа соттору көтөрүлүшкө катышкандарды атууга өкүм чыгарышып, ошо замат өкүмдү аткарып турган. Жазалоочу отряд жана аларга жардам берген келгин дыйкандар көтөрүлүшчүлөрдү гана эмес, көтөрүлүшкө катышпаган тынч элди, кары-картаң, жаш балдарды, аялдарды кыргынга учураткан. Мисалы, Беловодскидеги 500дөн ашуун кыргыздарды көтөрүлүшкө катыштыңар деп, сарайга камашып, эртеси баарын мыкаачылык менен өлтүрүшкөн. Ушундай эле окуя Ысык-Көлдүн башындагы Теплоключенка айылында болуп, 500дөй киши өлтүрүлүп, миңден ашык адамдын өлүгү Ак-Суу суусуна ыргытылган. Пржевальск шаарындагы жергиликтүү 700 дунгандан 6 гана киши тирүү калган. Тукум курут болуп кырылып калуудан чочулаган кыргыздар сентябрдын аягынан баштап, өз жерин таштап, баш маана издеп Кытайды көздөй үркүшкөн. Жан далбаса кылып колуна тийген буюмдарын, талануудан калган малын айдап, азып-тозуп качкан кыргыздарды жазалоочу отряд менен келгин дыйкандардын кошуундары сая кууп жеткен жерден кырып, мал-мүлкүн талап жүрүп отурушкан. Үркүн кыш мезгилине туура келип, далай адамдар ак кар, көк муз баскан белдерден өтө албай кыргынга учураган. Жазалоочу отряддардан Чүй жана Ысык-Көл өрөөнүнүн элдери өзгөчө көп жапа чеккен. Ушул кыйын кезеңде элин кыргындан сактап калуу үчүн болгон мүмкүнчүлүктөрдү жасаган элдик азаматтар болгон. Алсак, Чүй өрөөнүнөн чыккан болуш Дүр Сооронбай уулу, белгилүү инсан Байсары уулу Кыдыраке, Суусамыр өрөөнүнөн Түркмөн болуш падыша бийлигинин өкүлдөрү менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп, өздөрүнө караштуу 400-500 түтүн элдерин Кытайга качырбай кармашып, жазалоодон, азап-тозоктон куткарып калышкан. Ошентип, кыргыздардын улуттук-боштондук күрөшү жеңилүүгө учурап, жырткычтык менен басылган. Бирок женилүү менен аяктагандыгына карабастан көтөрүлүштүн тарыхый мааниси чон, Түркстандагы колонизатордук саясаты үчүн падыша өкмөтү жергиликтүү элден сокку жеди. Ар түрдүү улуттагы элдер биргелешип улуттук эзүүгө каршы күрөшкө чыгууга болорун түшүнүштү.

Жыйынтыктап айтканда, падышачылыктын улутчул-колониялык саясаты, ар түркүн алык-салыктардын күчөшү эл ичинде падышачылык бийликке

каршы нааразычылыкты күчөтүп, улуттук-боштондук күрөшкө алып келген.

1916-ж. көтөрүлүш - Кыргызстандагы ири улуттук-боштондук кыймыл болуу менен кыргыз элинин коомдук-саясий турмушундагы эң маанилүү окуялардан болгон. Көтөрүлүшкө кыргыздардан тышкары жергиликтүү элдердин өкүлдөрү да катышкан. Көтөрүлүш жеңилип, өтө мыкаачылык жол менен басылганына карабастан Түркстан чөлкөмүндөгү колониялык бийликти кыйла бошоноткон. Эл эркиндик үчүн күрөштүн болуп көрбөгөндөй тажрыйбасына ээ болгон. Кыргыз элинин атабабадан мураска калган жерине толук ээ болууну, эркиндикти, теңдикти эңсеген бул күрөшү Кыргызстан тарыхынын маанилүү барагы катары бааланат.

Канткен менен бул көтөрүлүштө кыргыздардан канча адам курман болгону тууралуу азыркыга чейин так маалымат жок. Болжолдуу маалыматтарга караганда, анда түндүк кыргыздарынын 200 миңдей кыргынга кабылган. Ошол учурда жалпы кыргыз элинин саны болсо 600 миңдин тегерегинде болгон. Демек калктын үчтөн бир бөлүгү кырылган.

Бүгүнкү күнгө чейин 1916-жылдагы кандуу окуяга тарыхый дагы, саясий дагы баа бере албай жатабыз. Кыргыз коомчулугунда үркүнгө ар кандай баа берип келишүүдө. Тээ атам замандан берки мезгилди алып көрсөк кыргыз эли мейман дос, сыйчыл, колунан келген жардамын аябаган эл болгону белгилүү. Бирок тарых тактыкты каалайт эмеспи. Ошентсе да биз бул үркүн окуясына ачык, даана так маалымат бере албай келе жатабыз. Бул окуя боюнча илимпоздордун жыйынтыктарынын, архивдик материалдардын, тарыхый далилдердин негизинде чындыкты айтууга мезгил келип жетти болуш керек.

Адабияттар:

1. Керенский А. Ф. Мемуары. Россия на историческом повороте. - М., 1993; Восстание 1916 года в Средней Азии. Сборник документов. - Ташкент, 1932.
2. Усенбаев К. У. Восстание 1916 года в Киргизии. - Ф., 1967.
3. Осмонов О. Дж. История Кыргызстана (с древнейших времен до наших дней). - Бишкек., 2012.
4. Солтобаева М.Б. // 1916-жылдагы которулуштун жетекчиси Канат абыке уулунун прозада чагылдырылышы. // «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана» № 4, 2016.

Рецензент: к.и.н. Абдалиева Г.К.